

*Пузирьов М. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри спеціальних дисциплін
Академії Державної пенітенціарної служби України*

*Шкута О. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри галузевого права юридичного факультету
Херсонського державного університету*

ПЕРШІ МІЖНАРОДНІ ПЕНІТЕНЦІАРНІ КОНГРЕСИ (1846, 1847, 1857 РР.) ЯК ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ПОРІВНЯЛЬНИХ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню витоків становлення й розвитку міжнародного співробітництва в пенітенціарній сфері. Розглянуто перші міжнародні пенітенціарні конгреси (1846, 1847, 1857 рр.) як історико-правовий вимір порівняльних кримінально-виконавчих досліджень.

Ключові слова: міжнародне співробітництво, міжнародні пенітенціарні конгреси, зарубіжний досвід, порівняльні кримінально-виконавчі дослідження.

Постановка проблеми. Будь-яке сучасне наукове дослідження, що претендує на ознаки репрезентативності, містить у своєму арсеналі історико-правовий метод. Щодо порівняльних кримінально-виконавчих досліджень цей метод має свою специфіку, котра полягає в тому, що інститути виконання та відбування покарань досліджуються не лише в межах історичної ретроспективи окремо взятої країни, а має місце вихід на міжнародно-правову арену в той чи інший історичний період. Зауважимо, що «мода» на звернення до зарубіжного пенітенціарного досвіду властива не лише сучасному етапові реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, а сягає своїх корінням XVIII–XIX ст., на чому ми вже зупинялися в попередніх публікаціях [1]. Саме в XIX ст. як особлива форма обміну зарубіжним досвідом у сфері виконання та відбування покарань зародилися й отримали стрімкий розвиток міжнародні пенітенціарні конгреси. Власне їхня робота сприяла розвитку міжнародного співробітництва в пенітенціарній сфері як передумови розроблення і прийняття міжнародних норм поведження з ув'язненими, до яких нині належать такі фундаментальні акти, як Мінімальні стандартні правила поведження з ув'язненими, Європейські пенітенціарні правила тощо.

Теоретичною основою статті стали праці вітчизняних і зарубіжних учених, присвячені історико-правовим і компаративним засадам виконання та відбування покарань, витокам становлення й розвитку міжнародного співробітництва в пенітенціарній сфері. Серед них праці З.А. Астемірова, Л.В. Багрій-Шахматова, В.А. Бадири, О.М. Бандурки, І.Г. Богатирьова, О.І. Богатирьової, М.І. Грекова, В.І. Гуржія, Т.А. Денисової, О.М. Джузі, В.О. Жабського, І.В. Іванькова, Ю.В. Калініна, О.Г. Колба, В.О. Меркулової, М.П. Мелентьєва, Г.О. Радова, А.В. Савченка, А.Х. Степанюка, М.О. Стручкова, В.М. Труб-

никова, І.В. Упорова, М.І. Хавронюка, В.П. Шупілова, І.С. Яковець, О.Н. Ярмиша, С.С. Яценка, М.М. Яцишина та ін.

Мета статті полягає в дослідженні витоків становлення й розвитку міжнародного співробітництва в пенітенціарній сфері та обґрунтуванні перших міжнародних пенітенціарних конгресів (1846, 1847, 1857 рр.) як історико-правового виміру порівняльних кримінально-виконавчих досліджень.

Вклад основного матеріалу дослідження. Сучасний стан міжнародного співробітництва з проблем пенітенціарної діяльності варто розглядати як продукт копії, плідної співпраці багатьох поколінь учених, практиків, представників неурядових організацій, що сприяло затвердженню гуманістичних засад розбудови цивілізованої системи виконання покарань [2, с. 352].

Міжнародне співробітництво у сфері виконання покарань і поведження з ув'язненими пройшло у своєму розвитку чотири етапи: 1) перший етап міжнародного пенітенціарного співробітництва (1846–1857 рр.); 2) другий етап міжнародного пенітенціарного співробітництва (1872–1910 рр.); 3) третій етап міжнародного пенітенціарного співробітництва (1925–1935 рр.); 4) четвертий етап міжнародного пенітенціарного співробітництва (з 1945 р.). Ураховуючи вимоги щодо обсягу наукової публікації, у межах статті приділимо увагу першому етапові.

Перший етап розпочався з діяльності перших міжнародних пенітенціарних конгресів, які за своєю організаційно-правовою формою належали до міжнародних конференцій. Саме ці конгреси можна по праву вважати однією з перших форм міжнародного співробітництва в пенітенціарній сфері як передумови розроблення і прийняття міжнародних норм поведження з ув'язненими. Міжнародні пенітенціарні конгреси беруть свій початок із 40-х рр. XIX ст. На цих конгресах обговорювалися питання, що стосувалися виконання покарань, засобів виправлення, поведження з ув'язненими, запобігання рецидивній злочинності тощо [3, с. 336].

У процесі такого роду дискусій держави дійшли розуміння того, що без взаємодії, обміну як позитивним, так і негативним досвідом, накопиченим у пенітенціарній сфері, проблематично ефективно боротися зі злочинністю. Водночас можна вважати, що ідея міжнародного пенітенціарного співробітництва виникла набагато раніше – наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – з моменту утворення Пенсильванської (Філадельфійської, 1776 р.) й Оборнської (1816 р.) тюремних систем¹. У той час передові вчені виступали за реформу місць позбавлення волі спільними зусиллями міжнародного співтовариства. Увага прогресивної громадськості була звернена на утримання ув'язнених у тюр-

¹ Пенсильванська система (система повного відокремлення, келійна система) передбачала усамітнення ув'язненого, режим торми повністю виключав спілкування ув'язнів між собою. Оборнська система передбачала нічне відокремлення ув'язнених, а вдень вони працювали разом у суворому мовчанні.

мах: відсутність елементарних побутових умов, жорстоке, а нерідко і просто нелюдське ставлення з боку тюремної адміністрації – усе це не тільки не сприяло виправленню, а, навпаки, калічило душі арештантів, перетворюючи їх на закоренілих злочинців. У різних країнах почався широкий громадський рух за зміну підходів і принципів виконання покарань. Усе частіше стали звучати ідеї гуманізації щодо пенітенціарної системи, котрі передбачали необхідність зміни самої мети й філософії покарання, а також становища ув'язнених.

Водночас війни XVIII – початку XIX ст. заважали розвитку цих ідей, але як тільки встановився мир, за них, як зазначав І.Я. Фойницький, «взялись со рвением» [4, с. 341].

У цей період держави стали активніше займатися внутрішніми справами й питаннями, які довго накопичувалися. Виявилося, що одне з головних питань – це реформування тюрем. У зазначеній сфері стан справ був однаково плачевним у всіх країнах. Ті заходи щодо поліпшення тюрем, які проводилися в окремих країнах, не впливали на загальний стан справ. Статистичні дані свідчили про величезну кількість рецидивістів. У деяких країнах питома вага таких осіб становила до 2/3, а то й 3/4 від загальної кількості ув'язнених [5, с. 43].

Із низки історичних джерел відомо, що, починаючи із 40-х років XIX ст., в окремих країнах Європи (Англії, Бельгії, Італії, Німеччині) збираються національні пенітенціарні конференції за участю представників тюремно-філантропічних товариств, фахівців у галузі тюремної справи та посадових осіб відповідних відомств для обговорення найважливіших питань реформування пенітенціарних установ [2, с. 353].

Поступово сформувалося розуміння того, що в розв'язанні загальних і таких серйозних проблем неможливо обійтися тільки своїм досвідом, необхідно звертатися до знань і досвіду інших людей і країн [6, с. 126].

Один із ентузіастів цієї справи, німецький тюремний лікар Варентрапп, усвідомивши корисність об'єднання зусиль осіб, які цікавилися зазначеними проблемами, організував міжнародний з'їзд, який відбувся в 1846 р. у Франкфурті-на-Майні. На цьому з'їзді були присутні майже всі провідні представники тюремної науки того часу, усього близько 75 осіб із США, Англії, Бельгії та деяких інших країн [7]. На конгресі обговорювалися проблеми стосовно тюремних систем, питання одиночного ув'язнення; уперше під час обговорення пенітенціарних проблем було висловлено думку про необхідність доповнення завдань пенітенціарної діяльності піклуванням (у сучасному розумінні – поступовим патронажем) над звільненими з тюрем, а також створення спеціальних установ для неповнолітніх ув'язнених.

Квінтесенцією першого неофіційного (оскільки розглядувані в цьому дослідженні міжнародні форуми скликалися за приватною ініціативою) міжнародного пенітенціарного конгресу стало те, що його учасники (переважно практики, а не вчені) зосередили головну увагу на критиці філантропічних підходів до вирішення проблем виконання покарань, зазначаючи в рішеннях, що пенітенціарна реформа має бути спрямована на організацію такої системи виконання покарань, де людське ставлення до засуджених не шкодило б дотриманню в установах суворої дисципліни й не створювало б у них (засуджених) хибного уявлення про ув'язнення як щось корисне або приємне [8, с. 124–125].

Подібний висновок не втратив своєї актуальності й нині в силу гуманізації процесу виконання та відбування покарань. У цьому зв'язку хочеться довести до читача деякі міркування з цього приводу, на які ще майже 170 років тому зауважува-

ли учасники першого міжнародного пенітенціарного форуму. Отже, як прийнято вважати в сучасній пенітенціарній науці, «гуманізм як один із основних принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань та реформування кримінально-виконавчої системи є важливою складовою демократичних змін у суспільстві, що орієнтується на цивілізовані міжнародні стандарти» [9, с. 1].

Тобто, законодавець, закріпивши на рівні Кримінально-виконавчого кодексу (далі – КВК) України принцип гуманізму (ст. 5), уже априорі заклав у норми кримінально-виконавчого законодавства певну частку людяності щодо засуджених у процесі виконання покарань. Насправді зазначений результат є вінцем наукових напрацювань не одного покоління гуманістів і філантропів у пенітенціарній сфері, які домоглися й скасування тілесних покарань, і виключної міри – смертної кари. Чого лише варте законоположення ч. 1 ст. 1 КВК України, що одним із засобів досягнення мети кримінально-виконавчого законодавства визнається запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими, а також ч. 2 ст. 102 про те, що «режим у колоніях має зводити до мінімуму різницю між умовами життя в колонії і на свободі». Простіше кажучи, під режимом у кримінально-виконавчому законодавстві варто розуміти порядок виконання й умови відбування покарання, передусім пов'язаного з позбавленням волі.

Зазначені тенденції мають своє історичне коріння й серед радянських науковців. Зокрема, як зазначав М.О. Стручков, вимога гуманізму зводиться до того, що суспільство не відмовляється від засудженого як свого члена, а прагне виправити, перевиховати його, зробити корисним громадянином суспільства [10, с. 45].

Отримавши «гуманний» КВК України, суспільство й найбільшою мірою правозахисні організації не зупинилися на досягненнях вітчизняної пенітенціарної науки. На сьогодні на шпальтах періодичних видань, телебаченні, у наукових працях [9, с. 3] часто апелюють до необхідності «подальшої» гуманізації процесу виконання покарань. У зв'язку з цим виникає слушне питання: чи існує межа в таких прагненнях? Адже за 11 років дії КВК України до нього внесено чималу кількість змін саме гуманістичної спрямованості, як-от:

- ч. 1 ст. 107 доповнено положенням, згідно з яким засуджені, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, мають право «звертатися до адміністрації з проханням внести подання щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання чи щодо заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням»;

- скасовано обмеження на кількість телефонних розмов для засуджених (ч. 5 ст. 110);

- засудженим, які працюють і перебувають у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, надано право на щорічний короткочасний виїзд за межі колонії тривалістю 14 календарних днів (ч. 4 ст. 111);

- скасовано обмеження на кількість посилок (передач) і бандеролей, що одержують засуджені, які тримаються в колоніях (ч. 1 ст. 112);

- збільшено норму жилої площі на одного засудженого (ч. 1 ст. 115);

- скасовано захід стягнення у вигляді призначення на позачергове чергування по прибиранню приміщень і території колонії (ч. 1 ст. 132);

- запроваджено елементи прогресивної системи виконання покарання стосовно засуджених до довічного позбавлення волі (ст. 151-1) [11, с. 144].

Позитивно оцінюючи тенденції гуманізації покарань і приведення процесу їх виконання у відповідність до міжнародних вимог, не варто забувати про кару як сутність покарання, особливо у вигляді позбавлення волі. Свого часу відомий представник російської дореволюційної правової науки, тюрмознавець Д.В. Країнський із цього приводу дуже влучно застерігав: «По природе своей тюрьма являлась наказанием и следовательно в направлении филантропическом должен быть известный предел, с нарушением которого тюрьма могла бы превратиться из карательного учреждения в богадельню» [12, с. 65].

Продовжуючи виклад матеріалу з першого етапу міжнародного пенітенціарного співробітництва, зазначимо, що наступний конгрес відбувся в 1847 р. в Брюсселі, у ньому брало участь близько 200 осіб. Він, по суті, стосувався тих самих питань, які обговорювалися на попередньому, але далі підтвердження раніше зроблених висновків не пішов [13]. На Брюссельському конгресі було прийнято рішення про щорічну періодичність проведення подібних міжнародних пенітенціарних форумів (конгресів).

Однак революційні події у Франції 1848 р. (що вилилися в проголошення Другої республіки), а також ще через кілька років створення Другої імперії (1852 р., яка проіснувала до 1870 р.) призупинили міжнародне співробітництво. Але питання пенітенціарної галузі продовжували свій розвиток, хоча під іншими назвами й у межах конкретних держав. Зокрема, у Бельгії, Данії, Швейцарії, Швеції проходили статистичні, гігієнічні, сільськогосподарські та інші з'їзди, на яких так чи інакше порушувалися пенітенціарні питання. Зазначені заходи підготували ґрунт для подальшої роботи [4, с. 341].

У 1857 р. подібного роду з'їзд знову зібрався у Франкфурті-на-Майні. Це був конгрес благодійності, але його третя секція свою роботу присвятила пенітенціарним питанням і, по суті, була продовженням попередніх конгресів [14].

Загалом порушена на конгресі 1846 р. боротьба філантропічних ідей із підходами, висунутими практикою, надавала специфічного забарвлення й наступним двом конгресам (1847 та 1857 рр.) першого етапу міжнародного пенітенціарного співробітництва.

Спільним для вказаних з'їздів (1846, 1847 та 1857 рр.) було те, що всі вони мали приватний характер. Скликалися вони не урядами й об'єднували людей, які присвятили себе тюрмній справі. Офіційного представництва на пенітенціарних з'їздах не було, а тому резолюції, що приймалися, були скоріше добрими побажаннями, ніж рішеннями, що мали яку-небудь юридичну силу [15, с. 73–74]. Однак, незважаючи на те що ці з'їзди були справою приватної ініціативи, що їх робота будувалася однобічно й мала суто теоретичний характер, вони сприяли розвитку пенітенціарної справи, дали поштовх до участі в ній офіційних представників держав, так сприяли подальшому зміцненню діяльності щодо обміну національним пенітенціарним досвідом на міжнародній арені.

Висновки. Отже, можемо подати такі узагальнення щодо характерних рис перших пенітенціарних конгресів (1846, 1847, 1857 рр.):

- приватна ініціатива їх організаторів;
- відсутність належного висвітлення серед громадськості;
- благодійно-ліберальний рівень засідань;
- відсутність практичних рішень із питань, що розглядалися.

Останнє було головним у визначенні ролі й місця перших пенітенціарних конгресів в узагальненні пенітенціарної думки. Разом із тим той теоретико-методологічний фундамент, який заклали зазначені форуми, надалі вилився в систематизовану

діяльність щодо плідного міжнародного співробітництва в пенітенціарній сфері та проведення численних порівняльних кримінально-виконавчих досліджень.

Література:

1. Пузырьов М.С. Историко-правовые предумыслия здійснення порівняльних кримінально-виконавчих досліджень / М.С. Пузырьов // Сучасна наука – пенітенціарній практиці : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 4 груд. 2014 р.) / за ред. В.П. Тихого, С.Ю. Бараша. – К. : Ін-т крим.-викон. служби ; Київський регіональний центр НАПрН України, 2014. – С. 370–373.
2. Кримінально-виконавче право України : [підручник] / [О.М. Джуґа, І.Г. Богатирьов, О.Г. Колб та ін.] ; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О.М. Джуґи. – К. : Атіка, 2010. – 752 с.
3. Арепьев Н. Международные тюремные конгрессы / Н. Арепьев // Наблюдатель. – 1886. – № 1.
4. Фойницкий И.Я. Пенитенциарный конгресс в Риме / И.Я. Фойницкий // Вестник Европы. – 1886. – Кн. 3.
5. Случевский В. Международный тюремный конгресс в С.-Петербурге / В. Случевский // Наблюдатель. – 1890. – № 6.
6. Жижиленко А.А. Международный пенитенциарный конгресс в Брюсселе / А.А. Жижиленко // Вестник права. – 1901. – № 3.
7. Débats du Congrès pénitentiaire de Francfort-sur-le-Main. 28, 29 et 30 Septembre. – Paris, 1847.
8. Porowski M. Kamien i chleb / M. Porowski. – Warszawa, 1993.
9. Рудник Т.В. Реалізація принципу гуманізму при виконанні та відбуванні покарання у виді позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Т.В. Рудник. – К., 2010. – 20 с.
10. Стручков Н.А. Советская исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью / Н.А. Стручков. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1970. – 272 с.
11. Пузырьов М.С. Реалізація принципу гуманізму виконання і відбування покарання в умовах ізоляції засуджених / М.С. Пузырьов, М.І. Лисенко // Право і суспільство. – 2012. – № 6. – С. 141–145.
12. Краинский Д.В. Материалы к исследованию истории русских тюрем в связи с историей учреждения Общества Попечительного о тюрьмах / Д.В. Краинский. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1912. – 132 с.
13. Débats du congrès pénitentiaire de Bruxelles. Section de 1847. – Bruxelles, 1847.
14. Congrès international de Bienfaisance de Frankfort sur le M. Section de 1857. – Francfort, 1858.
15. Журнал гражданского и уголовного права. – 1880. – Кн. II.

Пузырьов М. С., Шкута О. О. Первые международные конгрессы (1846, 1847, 1857 гг.) как историко-правовое измерение сравнительных уголовно-исполнительных исследований

Аннотация. Статья посвящена исследованию истоков становления и развития международного сотрудничества в пенитенциарной сфере. Рассмотрены первые международные пенитенциарные конгрессы (1846, 1847, 1857 гг.) как историко-правовое измерение сравнительных уголовно-исполнительных исследований.

Ключевые слова: международное сотрудничество, международные пенитенциарные конгрессы, зарубежный опыт, сравнительные уголовно-исполнительные исследования.

Pusyriov M., Shkuta O. The first international penitentiary congresses (1846, 1847, 1857) as a historical and legal phenomenon of comparative penitentiary research

Summary. The article is dedicated to research of the origin and development of international cooperation in the penitentiary field. The first international penitentiary congresses (1846, 1847, 1857) are shown as a historical and legal phenomenon of comparative penitentiary research.

Key words: international cooperation, international penitentiary congresses, foreign experience, comparative penitentiary research.